

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Про кризу сучасної української історичної науки останнім часом говориться досить часто. Проте дослідники не надто впевнено констатують, що саме розуміється під цим "вердиктом" богині Кліо: "криза росту" чи "криза занепаду"?¹ Цілком очевидно – це різні "кризи" як за своїм онтологічним, так і гносеологічним змістом. Історик, як слушно наголосив сучасний російський вчений Арон Гуревич, несе "подвійну відповідальність": "...відповідальність перед суспільством, до якого він належить, і... перед людьми минулого, історію яких він вивчає".² Коли так, то ми б відчували позитивну ауру кризи сучасної історичної науки в Україні – "кризу росту", що є цілком нормальним явищем будь-якої національної історичної науки чи "науки без кордонів", як виразився у 1982 р. Фернан Бродель. Та на жаль, доводиться констатувати про зворотнє. Одним із таких прикладів якраз і є стан і проблеми дослідження державно-церковних відносин в Україні на сучасному етапі.

Штучне виключення до недавнього часу з громадської історії церковних сюжетів завдало невиліковної шкоди не лише інтересам вітчизняної науки, з чого вона намагається помалу вийти, але надто практиці державної політики України у сфері релігії і церкви. Втім можна без зайвих доведень погодитись із висловленими припущеннями Надії Шип, про наявність "потенційних резервів церковної проблематики у вивченні історії України".³ Зі судою "церковною проблематикою" в її різних варіаціях якраз проблеми як такої сьогодні не бачимо: навпаки, надмірне захоплення колись "забороненого плоду, що солодкий", може привести до не менш небезпечної клерикалізації історичних досліджень у певному розумінні. Однак, це не загрожує поки що студіям з історії суто державно-церковних відносин.

Відсутність фундаментальних теоретичних розробок у цьому напрямку досліджень, за незначним винятком,⁴ свідчить, що будь-які спроби аналізу церковної політики найближчим часом матимуть переважно емпіричний характер. У зв'язку з цим, виходячи із відсутності загальноприйнятого в українській історичній науці підходу до аналізу державно-церковних відносин, вважаємо, що методологічною основою в даному випадку може бути запропонована у свій час Максом Вебером типологія влади. Відомий німецький мислитель, засновник соціології як науки та соціології релігії зокрема, у своїх дослідженнях визначив три типи влади: харизматичну, традиційну та легальну.⁵

Під першою він розумів таке панування над індивідами, якому підкорюються внаслідок віри в наявність надлюдських божих якостей у

визначеної особи (чаклун, фараон, вождь, цар, священник). Харизматична влада, це по суті, влада з перевагою духовно-релігійних компонентів. Влада в кожному релігійно немансипованому суспільстві спирається на певні конфесійно-фідеїстичні традиції, і її історичні вирази змінюються разом із змінами релігійних установ. Головними ознаками т. зв. харизматичної влади є "табу" – система обмежень і заборон у вчинках та недоторканність харизматичної особи (сакрального лідера).⁶

В сучасному секуляризованому суспільстві спостерігаються відгуки вищевикладених табуальних першонорм (наприклад, депутатська недоторканність, особливе шанування державної символіки, а в недавньому минулому – харизма особистості, віра в її силу та непохитність тощо). Таким чином, у багатьох секуляризованих суспільних системах чітко простежується феномен деїфікації: прагнення поставити будь-якого ідола (частіше політичного чи державного) на місце відкинутих релігійних цінностей як опосередковане свідчення природної потреби в релігії.

Другий тип влади, за М.Вебером, спирається на легітимність і традицію. Загалом, це патріархальна влада: влада глави сім'ї (батька), старшого в роду, господаря над рабом, хазяїна над підлеглим, володаря над підданим. Релігійність патріархалізму ґрунтується на культі батька, зміст якого, на думку сучасного російського соціолога С.Московичи, зумовлений двома факторами: його обожнюванням і воскресінням. Без них процес легітимації влади стає проблемним.⁷ Прикладом тут є діяльність таких великих "батьків" націй і народів як Сталін, Гітлер, Мао, де Голь та ін. Отже, харизма і традиція являють собою потужну легітимаційну силу.

Однак, і пророки, і вожді смертні, тому з часом у суспільстві виникає питання про спадкоємність влади. Харизматична влада могла передаватися двома шляхами: сакраментально (наприклад, через рукоположення серед духовенства), або визнавалася спадкоємницька харизма роду (освячення королівської або аристократичної влади). Внаслідок цього виникає третій тип т. зв. легальної (законної) влади, де основною формою стало бюрократичне господарювання, яке базується вже на раціонально стверджених нормах (законах, постановах, директивах тощо).

Вище викладений матеріал дозволяє погодитися з висновком А.Лузан і В.Деметієвою, що: по-перше, вектори релігійних і політичних інтересів завжди зустрічалися на питанні про владу (звідси і різноманітні формулювання тем дослідження типу "співвідношення духовної влади і політичної", "релігійна концепція божественної влади", "духівництво та політична діяльність" тощо); по-друге, без духовної влади як системи морально-етичних, ідеологічних, релігійно-культурних цінностей, що мають великий вплив на індивіда (віруючого) й суспільство (громаду вірників), неможливо легітимізувати владу політичну. Отже, якщо існуюча влада не буде відповідати ціннісно-нормативним параметрам суспільства, що змінюється у площині ідеологічних стандартів, вона, певно, залишиться

без легітимаційних підвалин. Суспільство з нерозвиненими і несталими духовними відносинами й інститутами, як правило, недемократичне й авторитарне, а його цілісність забезпечується різноманітними методами з елементами політичного насильства включно.⁸ Очевидно не варто зайвий раз наголошувати, що саме під таким кутом розвитку подій пройшов майже весь ХХ вік.

Виходячи із веберівської структури легітимації влади "харизма – традиція – закон", неважко визначити, що як тільки у 1991-1992 рр. в Україні було створено новий політичний апарат, виникла потреба ідеологічного закріплення даного характеру змін. Після пошуку можливих суб'єктів на роль ключової фігури духовно-ідеологічної легітимації освячення влади, як і у більшості посткомуністичних країн, було обрано саме релігію – цю одвічну доміную до духовного життя будь якої нації.⁹ У ході реалізації такого шляху "розбудови держави" навіть з'явилася спроба створити на основі Української Православної Церкви Київського патріархату офіційну "державну церкву", котра виходячи із ідеологемі "окремій нації – окрема церква" чи "незалежній (суверенній) державі – незалежна (автокефальна, помісна) церква", освячувала (сакралізувала) б дії українського державотворення.¹⁰

Спираючись саме на УПЦ КП, яка мала стати соціально-духовним інститутом легітимації президентської влади Л.Кравчука, "нужденні" в сакралізації не врахували того факту, що ця церква сама потребує легітимації як релігійна структура. І незважаючи на клопотання урядових структур, УПЦ КП, що виникла з претензією на виключний статус українського православ'я, не отримала визнання ані у Всесвітній Раді Церков, ані у помісних православних церкв. В результаті Л.Кравчук як політик залишився на президентських виборах 1994 р. у програші: традиційна церква (в даному випадку УПЦ Московського патріархату) знову продемонструвала силу свого духовного впливу на електорат (віруючих) і підтримала кандидатуру нинішнього президента Л.Кучму.¹¹

Отже, на сьогодні поки що в українському суспільстві доби соціальної трансформації релігія не може виступати соціально-духовним інститутом легітимації влади повною мірою, насамперед тому, що духовна влада церковних структур, внаслідок радянського тоталітарного режиму, сама ще потребує легітимації. А тому в сучасних державно-церковних відносинах в Україні панує тимчасовий, сподіваємося, нелегітимний політичний режим, при якому суспільна злагода тримається лише на силі апатії та відсутності реальних альтернатив існуючій політичній еліті (харизмі і традиції). Безумовно такий стан тривати довго не може, бо надто великою є спокуса повторити модель "державної церкви", започаткованої в СРСР у 1943 році.

1. Див. публ.: Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки / Вопросы истории. – 1991. – №2-3. – С.21-36; Таран Л.В. Провідні тенденції

- світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // УІЖ. – 1998. – №5. – С.30-39; – 1999. – №1. – С.85-91; Ресніт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1993. – №3. – С.3-22; Потульніцький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. – 2000. – №1. С.3-20; – №2. – С.27-47; – №3. – С.22-44; – №4. – С.20-37; Головко В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст / Автореферат дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
2. Гуревич А.Я. Двойкая ответственность историка // Новая и новейшая история. – 1997. – №6. – С.68-79.
 3. Шин Н.А. Потенційні резерви церковної проблематики у вивченні історії України // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. (м.Харків, 15-17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.263-267.
 4. Див. для прикл.: Малерб М. Релігійи человечества: миф, релігія, культура / Пер. с франц. – М.; СПб., 1997. – С.472-484; Политология: Курс лекций / Под ред. М.Н.Марченко. – Изд. третье, перераб. и дополн. – М.: Зерцало, 1999. – С.458-476; Политология: история та методология / За заг. ред. проф. Ф.М.Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2000. – С.439-469.
 5. Див.: Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская Н.К. Религиоведение: социология и психология религии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – С.140; Московичи С. Психология харизматического вождя // Психология и психоанализ власти. – Т.2. – Самара: Изд. Дом Бахрах, 1999. – С.411.
 6. Лузан А., Демегієва В. Релігійні елементи в системі легітимзації влади / Нова політика. – 2000. – №3. – С.26.
 7. Московичи С. Психология харизматического вождя. Культ Отца // Психология и психоанализ власти. – Т.2. – Самара: Изд. Дом Бахрах, 1999. – С.433.
 8. Лузан А., Демегієва В. Назв. праця. – С.27-28.
 9. Там же. – С.28; Политология посткоммунизму: Политический анализ посткоммунистических суспільств / Керівн. авт. колект. В.Подохало. – К.: Політична думка, 1995. – С.132.
 10. Там же. – С.137; Плохій С. Державна церква в Україні: ідеї, моделі, реалії // Сучасність. – 1995. – №7-8. – С.109-114.
 11. Там же. – С.109-112.